

UOT 81-2

BƏZİ QƏDİM SÖZ KÖKLƏRİNİN MORFOSEMANTİK İNKİŞAFI**MÜRSƏLİYEVƏ XƏYALƏ MUĞAMAT qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, fil. f.d.,*murseliyeva.xeyale@mail.ru*Açar sözlər: morfosemantik inkişaf, “ölü” köklər, uv/uş kök morfemi, ka//qa kök morfemi, qədim sü sinkretik kökü*

Morfosemantika dilçiliyin sözün semantik təfsiri ilə birləşdirilmiş morfoloji analizlə əlaqəli bir sahəsidir. Morfosemantika bir sözün mənşəyini müəyyən edən leksik əlaqələrin toplusudur. Belə ki, etimoloji araşdırmada məna yaxınlığı, söz yuvası meyarı, mümkün səs keçidləri önəmli amillərdən hesab edilir.

B.Məhərrəmli qeyd edir ki, etimoloji lüğətlərdə türkmənşəli hesab edilən sözlərin bir qismi ulu dildən qaynaqlanan köklər kimi şərh edilməlidir. Etimoloji lüğətlərdə mənşəyi türk dilləri ilə açıq-aydın bağlı olan sözlərin kökünü qeyri-türk dilləri ilə bağlamaq cəhdlərinə rast gəlinir ki, bu da yolverilməzdir. Aparılan tədqiqatlarda qohum olmayan dillərin materialları müqayisəyə cəlb edilmir. Halbuki tipoloji müqayisələrə üstünlük verilməlidir. [7, s.48]

İndiyə qədər Azərbaycan dilinin etimoloji lüğətinin hazırlanması yolunda səylər göstərilə də, hələ də bu iş başa çatdırılmamışdır.

Biz bu məqalədə bəzi köklərin morfosemantik inkişafını, yəni bəzi kök və onun törəmələrini üzə çıxarmağa çalışmışıq. Müasir türk dillərinin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda daşlaşmış, fuziallaşmış çoxlu miqdarda elə leksemlər müşahidə olunur ki, onlarda kök+şəkilçi sərhədini araşdırmaq üçün həmin sözlərdə tarixən baş verən fonomorfoloji, morfosemantik inkişaf proseslərini izləmək lazım gəlir. Belə ki, bir çox qədim kök morfemlər yüzlərlə düzəltmə sözün daxilində “ölü” köklərə çevrilmişdir.

Köklərin morfosemantik inkişafını araşdırmadan öncə qədim türk kök morfemlərinin əsasən hansı heca tiplərində olduğuna nəzər yetirək:

V (sait)- u (bacarmaq), ö (fikirləşmək), ı (ağac) və s.

CV (samit+sait)- sü (qoşun), ya (yay), ba (bağlamaq) və s.

VC (sait+samit)- is (iş), üç (üç), el (il) və s.

CVC (samit + sait + samit)- ırk (müqəddəs), bol (olmaq), yır (yer, ölkə), tün (gecə) və s.

CVCC (samit + sait + samit+samit)- körk (gözəllik), türk (türk), kork (qorxmaq) və s.

Qədim türk dillərində işlənən V (sait) quruluşlu ö- “fikirləşmək” kök morfemindən ög-“ağıl”, öyüt, öyrən sözləri yaranmışdır. N.A.Baskakov morfoloji inkişaf nəticəsində həmin sinkretik kökün daha sonralar çağdaş türk dillərində yalnız ad formasının mühafizə edildiyini, feil formasının isə ög-üt “öyüt, nəsihət”, ög-rən- “öyrənmək” tipli feil əsaslarında qorunduğunu qeyd edir. [10, s.150]

Ehtimal ki, *a* ulu dilin ilk V (sait) quruluşlu sözlərindən biri olmuşdur. Qədim şumer dilində *a* kök morfemi su mənasında işlənib. [12] Bu kök morfemin morfosemantik inkişafı nəticəsində dilimizdə aş, ar, arx, Araz kimi sözlər yaranıb. Fars sözü *ab-* su deməkdir, ehtimal etmək olar ki, *a* söz kökü fars dilinə şumer dilinin təsiri ilə keçib. Şumer dilindən aş//as kökünü *a* “qida, yemək” şəklində rekonstruksiya etmək mümkündür. [12]

Türk dillərində asemantikləşən qədim söz köklərindən biri də qədim ır//ar//ur//ir/er/or formalarında şəxələnən *ar* (“su”) morfemidir. Tarixi inkişaf prosesində bu qədim söz kökü müxtəlif dillərdə fərqli fonosemantik variantlar qazanmışdır. Çünki ən qədim dillərdə həmin kök mövcuddur.

Məsələn, qədim bask dilində ur, şumer dilində isə hur “su”, uru “su kanalı” mənasında işlənmişdir. [12] Müxtəlif araşdırmalar aparılsa da, bu kökün etimologiyası, morfosemantik variantları, morfonologiyası indiyə qədər tam şəkildə öyrənilməmişdir. Qədim türk abidələrində həmin söz ark// arik formalarında işlənmişdir. Əski türk söz köklərində VCC (sait + samit+samit) quruluşlu köklərin yaranması sonrakı hadisə olduğundan arx// ark forması törəmədir.

Aparığımız araşdırma göstərir ki, həmin kök əksər türk dillərində yalnız birikmiş köklərin tərkibində qalaraq asemantikləşmişdir. Çağdaş türk dillərində işlənən irmak//ır- maq “çay”, arx//arık “kanal”, araşan “bulaq”, aral “ada”, aray “bataqlıq”, arna “su kanalı” sözlərində ur//ar//ır//ir (“su”) kökünün izləri var. [6, s.101] Hal-hazırda dilimizdə ar//az morfeminin Araz sözünün tərkibində qorunub saxlandığını müşahidə edirik.

Qədim VC (sait+samit) quruluşlu uv/uş kök morfemi - xırdalamaq, kiçiltmək mənasını ifadə etmişdir. Nümunə: Ol etmək uvdı/ O çörək xırdaladı (DLT); Qazan bəg ordusunu, oğlanını, anasını, xatununu qurtarıb həsrətlər bir-birinə buluşdu, uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü (KDQ) Bu kök uvşaq//uşaq//uşak ismində asemantikləşmişdir. Tarixən VC (sait+samit) formasında olan bu kök etimoloji cəhətdən düzəltmə olan sözlərin tərkibində izini qorumuşdur.

A.Məmmədov qədim şumer dilində işlənən uş- “rüşeym, əcdad, uşaq” sözünü türk dillərindəki uşaq//usax//usak sözü ilə müqayisə etmişdir. Şumer dilindəki həmin fakt göstərir ki, uş morfemi türk dillərinin ilkin dövrləri üçün səciyyəvi olan sinkretik söz köklərindən biridir. [8, s.5-24]

Qədim CV (samit+sait) quruluşlu ka//qa kök morfeminin morfosemantik inkişafına nəzər yetirsək, bu kök morfemdən fonetik üsullarla çoxlu törəmə sözlər yarandığını müşahidə edə bilərik. Bu tip törəmə sözlərə qapı, qapıçı, qab, qapamaq (örtmək), qabıq, qapaq sözlərini aid etmək olar. Verilmiş sözlərin semantikasına nəzər yetirsək, ka kök morfeminin vaxtilə sinkretik (korrelyativ) kök olduğunu müəyyənləşdirə bilərik. Bu köklərin hamısında ad-feil semantikasi öz əksini tapıb. Dildə ka kök morfemi yaxınmənalı sözlərin formalaşmasında da müstəsna rol oynamışdır.

T.Təkinin fikrincə, qədim türklərin əcdadı olan hunların dilində ko-pozen sözü “qapı mühafizəçisi”, kapaqçı “qapıçı” anlamlarında işlənmişdir. [9, s.60] Təsadüfi deyil ki, ilk dillərdən biri olan qədim şumer dilində də ka “qutu” mənasında olmuşdur. [12] Həmçinin Şumer dilində ka - feili “bağlamaq” mənasını ifadə etmişdir. E.Z.Kajibəyov qədim türk dillərində qap - “örtmək, bağlamaq” - qap “qab” ad-feil sinkretik kökünün olduğunu təsdiq edir. [11, s.17-23]; [2, s.50-55]

B.Məhərrəmli qeyd edir ki, qapıq//qapaq sözləri eyni kökün fonovariantlarıdır [5, 190].

İ.Kazımov yazır ki, “Divan”da ka-kaca, kaça, kap, aşıç-bukaç, ayak sözləri qab-qacaq mənasında işlənib. [4, s.37]

CV (samit+sait) quruluşlu sa kök morfemi şumer mənbələrində bildirmək, ağzından qaçırmaq mənasında işlənmişdir. Qədim türk yazılı abidələrində isə sab//sav şəklində söz, nitq mənasını ifadə etmişdir. Nümunə:

Tokuz oğuz bəgləri, bodunu, bu sabımın edgüti esid, katıgdı tınla / Doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözlərimi yaxşıca eşidin, diqqətlə dinləyin (KTK 2). Azu bu sabımda igid barğu? / Məgər bu nitqimdə yalnızlıq varmı? (KTK 10).

Hazırda dialektlərimizdə işlənən söz-sav qoşa sözündə həmin kökün izləri mühafizə edilmişdir. Dilimizdə isə söz şəklində sabitləşib.

Qədim sū sinkretik kökündən sür/sürü feilləri; sürü, sürücü, sürət, sürgün isimləri törənmişdir. Qədim türk yazılarında sū- “qoşun çəkmək, ordu” mənalarında işlənib. Nümunə:

İlgəri Şantun yazıca təgi sülədim, birgəri Toguz Ersənkə təgi sülədim //İrəlidə Şantun çölünədək qoşun çəkdim, sağda doqquz Ərsənədək qoşun çəkdim (KTK 3); Süsi kəlti karasın yıgdim bəgi kaçdı// ordusu gəldi, əhalisini yıgdim, bəyləri qaçdı (Oa 1).

B.Məhərrəmli qeyd edir ki, türk dillərində işlənən yür- //yürü-//yüyür- feili ilə sür//sürü - feili eyniköklüdür. Çağdaş yaku dilində həmin feilin sūür- forması “qaçmaq” mənasındadır. Faktlardan da görüldüyü kimi, çağdaş qıpçaq dillərində monosillabik feil kökləri morfosemantik divergensiyaya məruz qalmışdır. Tarixən fonetik səviyyədə baş verən parçalanmalar kök

morfemlərin sürətli inkişafını təmin etmişdir. Həmin hadisə ilə paralel olaraq semantik istiqamətdə baş verən təkamül prosesi müasir türk dillərinin leksik qatında məlum ayrılmalara gətirib çıxarmışdır. Aparılan araşdırma göstərir ki, kök sözlərdə fonetik fərqlər artdıqca semantik fərqlər də güclənmişdir. [6, s.194]

Türk dillərində mövcud qədim kök morfemlərdən biri də ar//or//ur//ir//er fonovariantlarında diferensiallaşan “yer” semantikalı kök morfemdir. Qədim türk yazılarında *yir* şəklində işlənib, “yer, ölkə, torpaq” mənasını ifadə edib. Nümunə:

İl tutsik yir Ötükən yış ermis / El birliyinin yeri Ötükən meşəli dağı idi (KTK 4); Üzə kök tanri, asra yağız yir kılintukda, ekin ara kisi oğlu kılınmış / Yuxarıda mavi göy, aşağıda qonur torpaq yarandıqda ikisi arasında insan oğlu yaranmış (KTb 1).

Türk dillərinin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda ar//or//ur//ir//er kökünün izini onlarla sözdə görmək mümkündür. Çağdaş Azərbaycan dilində aran, ara, arxa, ard, orta, ora, öriş sözləri bu qədim kökün reliktini qoruyub saxlayır.

Azərbaycan dilçiliyində F.Cəlilovun, B.Xəlilovun etimoloji araşdırmalarında proto ar//ur- “yer” morfeminin tarixi inkişafından bəhs edilmişdir. [1,34-39], [3]

B.Məhərrəmli yazır ki, *dere//dərə* ismi lap qədim dövrlərdə “vadi, yarıq” anlayışını bildirmişdir. Sonradan isə “çay yatağı”; “kiçik çay” mənaları yaranmışdır. Fikrimizcə, sözün ilkin əski forması *tera* olmuşdur. Bu kökün də etimoloji əsasında *ter* kökü dayanır. Həmin sözün də mənşəyi müxtəlif dillərdə işlənən və *yer* sözünün fonovariantı olan *der//zer//terra//terras* “yer” kökü ilə bağlıdır. Qədim *ter* forması da proto *er//or//ar* “yer, məkan” kök morfeminin allomorfudur. [5, s.213]

Ehtimal edirik ki, qədim qo//ko- qon (məskunlaşmaq) kök morfemindən qonaq, qonum, qonşu, qohum sözləri törənmişdir.

Asemantikləşmə zamanı sözün ilkin mənası və ya forması, digər bir sözdə mühafizə olunur. Həmin proses zamanı sözün qədim mənası və ya forması qalıq kimi başqa bir sözdə izini saxlayır. Ehtimal ki, qədim söz köklərində morfonoloji proses olan fuziya hadisəsi ilə leksik-semantik proses olan asemantikləşmə paralel baş vermiş, biri digərini yaratmışdır.

Türkmənşəli qədim leksemlərin morfosemantik inkişafının öyrənilməsi asemantikləşmiş və fuziallaşmış köklərin ilkin formasının üzə çıxarılmasına kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlilov F. Ar morfemli sözlər// Azərbaycan dili morfologiyasının aktual problemləri. Bakı: ADU, 1987, s.34-39 .
2. Əlizadə S. Türkmənşəli *kap* sözü və onun törəmələri // Dilçilik coğrafiyası, tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemi. Bakı: ADU, 1982, s. 50-55.
3. Xəlilov B. ır-morfemli sözlər (tarixi-etimoloji istiqamətdə) // Dil, etnos, etnonimiya. Bakı: Örnək, 1994.
4. Kazımov İ.B. Mahmud Kaşğari “Divan”ı və çağdaş türk dilləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 224 s.
5. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 408 s.
6. Məhərrəmli B. Qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2012, 468 s.
7. Məhərrəmli B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı: Xəzər universiteti, 2017, 272 s.
8. Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri // Azərbaycan filologiyası məsələləri. I buraxılış. Bakı: Elm, 1983, s. 5-24
9. Erculasun B. Ahmet. Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi.1. Baskı. Ankara: Başer Matbaası, 2004, 60 s.
10. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М.: Наука, 1979, 270 с.

11. Кайдаров А.Т., Кажибекоев Е.З. Гомогенные корни и их лексико-тематическое развитие // Советская тюркология. №3, 1980, с. 17-23
12. Halloran John A. Sumerian Lexicon: <http://www.sumerian.org>.

РЕЗЮМЕ

МОРФОСЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НЕКОТОРЫХ КОРНЕЙ ДРЕВНИХ СЛОВ

Мурсалиева Х.М.

Ключевые слова: морфосемическое развитие, «мертвые» корни, *uv/uş* корневая морфема, *ka//qa* корневая морфема, древний синкретический корень *su*

В этой статье мы попытались выявить морфосемическое развитие некоторых корней и их производных. При исследовании состава современных тюркских языков, необходимо учесть большое количество окаменелых, фосфорилированных фонеморфологических и морфосемических процессов развития, которые исторически имели место в этих словах, чтобы исследовать корень + границу.

В этой статье исследовано морфосемантическое развитие *ö*- «думать» V (гласная) структурированная морфема, древняя VC (Гласный + согласный) *uv /uş* морфема корня, CV (согласный) *ka // qa* морфема корня, CV (согласная + гласная) *sa* морфема корня, древний синкретический корень *su*, прото *ar/ur*- «место» морфемии. Изучение морфосемантического развития древнетюркских лексем может помочь выявить первичные формы асемантических и фузиальных корней.

SUMMARY

MORPHOSEMANTIC DEVELOPMENT OF SOME ANCIENT WORD ROOTS

Mursaliyeva Kh.M.

Key words: morphosemantic development, "dead" roots, *uv/ush* word root morphem, *ka/qa* root morphem, ancient *su* syncretic root.

In this article, we have tried to expose morphosemantic development of some word roots and their derivatives. Looking at the content of vocabulary of the modern Turkish languages we can meet large number of petrified and fused lexems in which it is necessary to observe morphosemantic developmental processes in historical for studing the border of root+suffix.

In this study morphesemantic development of *ö*- "to think" V (vowel) structured morpheme, ancient VC (vowel + consonant) *uv/ush* root morpheme, CV (consonant + vowel) *ka/qa* root morpheme, CV (consonant + vowel) *sa* root morpheme, ancient *su* syncretic root, proto *ar/ur* - "yer" has been studied. Study of the morphosemantic development of ancient Turkish lexemes can help to expose the primary form of asemanitic and fused roots.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.02.2019
	Son variant	25.09.2019